

**СЕМАНТИЧНА ДИХОТОМІЯ МУНДИРУ В МЕМУАРИСТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

На прикладі польськокомовної мемуаристичної літератури Правобережної України першої половини ХІХ століття у статті висвітлено знакову роль мундиру, як периферійного референту предметного світу у вираженні політичної тенденційності свого часу

Костюм, як значима семіотична одиниця художнього предметного світу, є не прямим, а, швидше, периферійним його суб'єктом, який не розкриває цей світ, а лише значно поглиблює та розширює уявлення читача про літературний персонаж. Костюм, у свою чергу, являє собою макрокатегорію, що містить інші семіотичні підсистеми з відповідною семантикою та символікою. Головними серед них є не стільки власне одяг (мундир, костюм, плаття, форма, etc), скільки локалізація соціуму, визначення суспільного статусу носія костюму, його місця в національній культурі та відповідному часопросторі, що дозволяє художньому образу з ним солідаризуватися, або навпаки – протиставлятися. Нарешті, виказує його стать, фах, професію, симпатії – антипатії, і водночас "дозволяє" всьому цьому вводити в оману, тобто вирішувати інші інтелектуальні шаради, отримувати естетичне задоволення, і знову вибудовувати відповідні семантичні системи, прочитання яких відбуватиметься вже на новому шарі інтерпретації художнього тексту.

Костюм у художньому тексті, як найбільша категорія зовнішнього впізнання об'єкту, має властивості сигналу у світі антиномії "свій – інший", і є результатом слова тривалого творчого аксіологічного синтезу, здійсненого художником. У мемуаристичній літературі Правобережжя доби романтизму костюм і його складова – мундир (військовий, службовий чи цивільний) відносяться до периферійних референтів, які, однак, містять досить потужне знакове навантаження. Особливістю мундиру є його повсякденність та обов'язковість серед художньо-історичного часопростору, що дозволяє інтерпретувати його як знак доби.

Мундир, який завжди викликав певну зовнішню реакцію, у правобережній мемуаристичній літературі першої половини ХІХ ст. став сигнальним елементом диференціації соціуму. Він ніс спокій чи впевненість, або, навпаки, – породжував стурбованість або обурення. Зазначимо, що ставлення до мундиру на Правобережжі завжди було сакральним. Він символізував особливу роль і місце як людини, так і події в потоці життя, диференціював соціально-суспільну вертикаль, визначав корпорацію та умови компаративності. Елементи мундиру позначали соціум з низу до гори і віддзеркалювались в одязі як усього шляхетського роду, так і челяді, що прислужувала своєму сюзерену. Козаки "до повстання (1831 р. – В.Є.) були озброєні; у звичайні часи їм надавався одяг, який складався з високої баранячої шапки з набалдашником кольору гербу хазяїна; з суконної куртки, ремінного поясу з металевою пряжкою; широких шароварів того ж кольору, що й куртка, зі складками в поясі. Куртка і шаровари були обрамовані сукном кольору гербу господаря" [1: 65], – занотував перші волинські враження російський чиновник.

Костюм, як складно-структурована система що має дискретний характер, містить певні самодостатні сегменти, наприклад, статут, фасон, колір, зброю, регалії etc. Визначення фасону, кольорів та статуту мундиру було завжди державно-регламентованою справою. Відомий мемуарист Правобережжя Я. Д. Охоцький описує мундир за часів Павла І, який був подібний до пруського мундиру Фрідріха Великого. Зі сходженням на престол Олександра І фасон змінився. Мемуарист зосереджує увагу на його особливостях: "було повернення до давнього ладу, округлих капелюшків і фраків" [2: 154]. Таким чином, мундир набував функцій виразника навіть офіційної ідеології: змінився цар – змінилась ідеологія, а за нею – костюм.

Колір мундиру був, перш за все, визначенням соціального становища персонажу. Цивільний мундир, наприклад, Волинського воєводства "було затверджено в 1777 р. Складався він із зеленого кунтуша, лацканів і білого жупана. Повіти житомирський і овруцький мали при білому жупані кармазиновий (яскраво-червоний – В. Є.) кунтуш з гранатовими лацканами. Міський обивательський мундир було затверджено в 1791 р. Це була темно-гранатова верхня сукня з тьмяним темно-червоним (малиновим – В. Є.) коміром і білим жупаном. Сучасний мундир обивательський – це темно-зелений напівкаптан зі стоячим червоним коміром і манжетами, який шиють відповідно до рангу по всій Росії" [3: 12]. У кінці ХVІІІ ст. на одному з житомирських з'їздів правобережної шляхти було прийнято рішення про організацію кінної міліції зі шляхти. Одним із важливих рішень щодо цієї справи стало затвердження кольору воєводського мундиру: "блакитний із чорним" [4: 299].

Особливістю мундиру була повинність, іншими словами, мундир зобов'язував як оточуючих, так і самого його носія до виконання певних правил та регламенту, додержуванню яких у мемуаристичній

літературі першої половини XIX ст. приділялась особлива увага. День 20 липня 1796 р. був призначений на інаугурацію намісництва і одночасно для виборів губернських урядовців у відповідності з новим порядком. Докладний опис церемоніалу потрапив на сторінки правобережної мемуаристики. Цього дня губернатор, віце-губернатор, коронні урядовці виїхали до Станишівки (тепер село Житомирського р-ну) для зустрічі генерал-губернатора Волинської губернії та Подільського намісництва Т. І. Тутолміна. З обивательських синів з кожного повіту по одному було вибрано – всього 15 – гонорових ад'ютантів, які їхали на гарних конях в обивательських мундирах намісництва. Після того, як через переправу у Станишівці переправився Т. І. Тутолмін, ад'ютанти оточили його карету й урочисто супроводили до міста. Ад'ютанти мали на собі "бронзові фраки, білі спідні штани, також камізьки, палеві комірці, подібні широкі вилоги, лапки з хальфом, сріблястим комірцем, на рабатах, лапках і коло кишень. Крім цього, як ад'ютанти мали еполети та срібні аксельбанти" [2: 110].

Значимість і роль мундиру в тексті підсилена зосередженням уваги на спеціально відібраних із кожного повіту обивательських синах, про що окремо згадує письменник. Якщо спеціально обирали синів, то можна лише уявити, як обговорювався та обирався для них мундир, яку роль він мав відіграти під час церемонії. Якщо розглядати одяг взагалі як приватну власність, то мундир – був суспільною власністю. Право на носіння мундиру треба було вибороти й погодити з відповідним соціумом. Мундир набрав функції соціального виокремлення персонажу, набував статусу нагороди чи обранця.

Мундирна ієрархія в добу романтизму представляла регіональний тип ідентичності не тільки в мегапросторовому явищі, наприклад, губернському, про що говорилося вище, а навіть у мікросоціумах, як, наприклад, у навчальних закладах. На початку XIX ст. в Бердичівському ліцеї Волсея було шість класів, і кожний з них мав свої особливості учнівського мундиру: "У першому класі коміри, лампаси і канти були світло-зеленими, у другому світло-небесними, у третьому – жовтими, у четвертому – білі, у п'ятому – багрянні, в шостому – малинові" [5: 12]. Цікаво, що в цьому прикладі навіть кольори мундирів мали свою ієрархію, від зеленого – приземленого, до малинового – основного кольору герба Волинської губернії. Вікова зміна кольорів мала свідчити про динаміку ієрархічних змін, спонукала виховання до соціального росту. Відтак колір мундира служив вихованцю ліцею експлікацією, яка постійно його супроводжувала, і, відповідно, створювала соціальне ім'я та інформувала інших про статус носія.

У деяких мемуарах мундир став самоціллю й набув самодостатнього руху. Я. Д. Охоцький із замилюванням описує одяг тогочасної молоді: "На португелі, на якій був напис "король з народом, народ з королем", зухвало побренькував висячий палаш, сріблясті шпори в червоних чоботях та підковки добре йому пасували, шапочка або ковпак була з триколовим аксельбантом і страусиним пером, або скляним султаном, чудово відбивались на тлі кунтуша" [4: 23]. Мемуарист досить пильно, якщо не сакрально описує аксесуари, які на межі XVIII – XIX ст. мали певну семантику. Особливістю художнього методу письменника є співставлення мундирів сучасних і минулих століть: "Найбільша частина (тогочасного мундиру – В. С.) була з каймою, з парчі, оксамитів, атласу, вишита золотом, сріблом і шовком; запроваджено старі сідла, палаші, клейноти і все, що належало до давнього ладу. Суконь найурочистіших було гарнітурів чогири, не рахуючи декількох звичайних, що складались з жупанів з леонської матерії, угорських атласів, і суконних кунтушів, підшитих такою ж матерією, як жупан. До кожної пари суконь додавався персидський або турецький пояс, однак, найбільше було дуже багатих і зроблених дуже зі смаком, які виробляли в Слуцьку" [4: 310]. Наведені описи мундиру та його військових атрибутів мають амбівалентний характер. Зовнішній – це власне мундир у його образній цілісності, та внутрішній – аллюзорне оспівування добротних, благополучних, спокійних часів. Зовнішнє сприйняття опису драгувало іншого мемуариста – Ш. Аскеназі, який їдко висміював захоплення Я. Д. Охоцького гранатовим мундиром Т. І. Тутолміна з гаптованими сріблом "лапками", білими штанами й жилетками [6: 277]. Таке ж замилювання давниною відчуває досить відомий правобережний письменник того часу Е. М. Галлі: "Можна було зустріти лікарів-оригіналів у костюмах [7], які відрізнялись своєю середньовічною давниною, і які носили з вишуканим достоїнством. Було щось у медиках таке, що нагадувало про духовність" [8: 171-172].

Мундир, як елемент невербальної нарації, в мемуаристичному тексті містить диференційовану автором інформацію і має декілька шарів підтексту, семантика яких може бути втрачена або "пом'якшена" часом. Один і той самий мундир мав варіативне трактування в залежності від його форми чи, наприклад, звички носіння. М. Чайковський у своїх "Мемуарах" розповідає про видатного правобережного просвітителя Волсея, який був свого часу директором Одеського ліцею, а потім Бердичівського, де навчався майбутній письменник. Причиною вимушеного переїзду просвітителя став неординарний випадок, головна роль у якому була призначена саме мундиру. Автор згадував, що одеських ліцеїстів Волсея щотижня запрошували на обіди чи вечори, які відбувались у будинку новоросійського і бессарабського генерал-губернатора князя М. С. Воронцова. Одного разу князь

попросив Волсея, щоб той відпустив на такий візит його сина. Але через погану успішність ліцеїста Волсей відмовив впливовому батькові. Незадоволений поведінкою наставника М. С. Воронцов через свого ад'ютанта наказав обов'язково та негайно привезти на вечір Воронова-молодшого. "Тоді Волсей наказав вивернути його (ліцеїста – В.С.) мундир підшивкою наверх і завіз у такому костюмі до палацу. Сина віддав у руки батька і одночасно подав прохання про свою відставку" [5: 11]. Очевидно, сучасникам був більш зрозумілим вчинок вихователя. Сьогодні ми можемо лише припустити, що в цьому випадку мундир мав символізувати "світ навпаки" – одягнутому вихованцю був протиставлений "роздягнутий" вихованець, тому що мундир навиворіт навряд чи назвеш мундиром. Очевидно, тут слід бачити алюзію на радикальну військову традицію зривання погонів, тобто залишення без мундиру. Симетричність дії та її підтекст були настільки зрозумілими сучасникам і вагомими, що вихователь після здійснення задуманого вимушений був також радикально змінити й своє життя. Це був посилий протест Волсея проти порушення споконвічних шляхетських традицій та, нарешті, розпорядку та уставу навчального закладу. Окультизм підтвердженням вагомості цього є той факт, що випадок пройшов відбір спогадів і через багато років потрапив на скрижалі мемуаристичної історії Правобережної України.

Мотив мундиру, як покарання, досить розповсюджений сюжет у мемуаристичній літературі першої половини XIX ст. Перед урочистим похованням у Тульчині померлого Щенсн Потоцького з його трупу невідомі здерли дорогий російський мундир з відзнаками, що стало приводом для розгляду цього факту М. Налепю як суспільної патології цілого покоління правобережжя у порозділовий час [9: 132-133]. Цей випадок знайшов філософську рефлексію в "Мемуарах" Ф. Карпінського: "Помер змучений Щенсн, не дивлячись на багатства його, під чистим небом лежить у тому місті, де кільканадцять тисяч злотих, призначених на костюл, насадку в карти програв" [10: 159].

Мундир Правобережжя був чітким і логічним диференціатором багаторівневої антиномії "свій – чужий". М. Чайковський у своїх мемуарах згадує трагічний випадок з життя одного з його родичів. У Міхала Гламбоцького було три сина, один з них – Ян служив в російському уланському полку. Після поразки французів під Березиною син, увішаний орденами на російському мундирі, приїхав відвідати батька до с. Зороків (тепер Черняхівського р-ну Житомирської обл.). Коли він увійшов до кімнати, батько "вихопив пістолета й у відповідь на поцілунок, вистрілив у сина зі словами: – Справжній москаль! Такий москаль, що нехай його чорт забере!" [5: 6-7]. Серед поляків російський мундир, особливо військовий мундир, уточнило, був досить потужним подразником, який міг породжувати вже нові антиномії в середовищі польської спільноти. Підтвердження цьому надають мемуари Н. Олізара, який згадував про своє ув'язнення в російському полоні 1831 р.: "Я раптом прокинувся, коли почув голос молодого російського офіцера. Це був дружній голос, це була мова вітчизни, ці слова були втішні і взяли мене за саме живе; але це приємне хвилювання стало прикритим, коли я побачив на людині, що говорила польською, російський мундир" [11: 17]. Через декілька сторінок мемуарист розповідає про інший випадок: "Згадую, яке враження справив на мене вид російського мундира на полякові; можна собі уявити, як сильно мені було боляче бачити цей мундир на моєму родичеві" [11: 32]. У правобережній мемуаристиці мундир стає справжньою письменницькою акцентуацією на "чуже".

Творчості Генріка Ржевуського загалом не є характерною особлива увага до опису костюмів. Тому цінними є замальовки автора, в яких він описує мундир, в даному випадку кінця XVIII століття. Так, головний герой "Мемуарів Бартоломія Міхаловського" приходить на ділову зустріч: "Всі без винятку були в польському вбранні; тільки полковник і декілька офіцерів з його полку були в військових мундирах, і я, який мав на собі цесарський мундир" [12: 85]. Цей елемент предметного світу знаходить свою значущу розв'язку через декілька сторінок: "Коли я йшов до себе, зустрівся мені на вулиці якийсь п'яний шляхтич, котрий привітав мене наступними словами: – "Що це за мундир, що ви маєте на собі"? – "Це мундир цесаря Германської імперії", – відповів я, і хотів був піти далі своєю дорогою, але шляхтич не відчепився від мене і промовив: – "Як це так? Ви поляк, а німцям служите! Хвала богу, ми вже позбулися німців і будемо мати Пяста. А я маю за нікчему кожного поляка, який перевиховався на німця". І він витягує шаблю. На моє щастя, він хитався на своїх ногах, і я швидко від нього втік" [12: 89]. Порівняємо це зі ставленням правобережців до німців: "німці – гроша ламаного не варті" [13: 157], або "москаль – собака, австріяк – пес" [13: 161], – писав М. Чайковський. Мундир у цьому випадку виступав, як чіткий пізнавальний і диференційний знак.

Мундир виконував також і ряд інших корелятивних функцій звичайного внутрішнього життя Правобережжя. На засідання Житомирського сеймику, де був присутнім ще молодий М. Чайковський, і де обирався губернський маршалок, не можна було заходити жодному державному діячеві чи поліцейському. Одного разу на його засідання зайшов в оточенні жандармів у губернаторському мундирі В. Гіжицький, особа, яку дуже поважали на Волині, тоді "Ян Кіровський, думний шляхтич, без жодної церемонії крикнув: "Геть звідсіль". І вся шляхта за ним закричала "Геть, геть!"... З того

часу він (В. Гіжицький – В. С.) з'являвся лише в убранні обивателя житомирського повіту" [5: 85]. Драматизм сприйняття мундиру у цій сцені був підсилений автором присутністю жандармів, які носили тоді голубі мундири, і які користувалися особливою зневагою як росіян, так і поляків. "Вид голубих мундирів був ненависний не тільки полякам, але й росіянам" [1: 63; 20], – пригадував російський мемуарист Правобережжя.

Але, безперечно, мундир мав ще не одну множину семантичних значень, які набувають відмінного прочитання, коли мова йде вже про внутрішнє життя спільноти. Серед них "мундир-чепурун", на якому акцентує увагу Ю. Дунін-Карвицький у 1854 р. при опису одягу волинського губернатора М. П. Синельнікова, який любив "показуватись у блискучому гусарському мундирі в житомирському товаристві" [14: 107]. О. де Бальзак у 1849-му загострює увагу на одязі Єжі Мнішека, зятя Евеліни Ганської, який їздив на бали "в пишному королівському одязі" [15: 83]. "Мундир-епатаж" ми бачимо в мемуарах Є. Фелінської, коли вона описує східний одяг Вацлава Ржевуського – "не посполитого явища на житомирському горизонті" [16: 369-370].

Однак, мундир, як знаковий одяг в тогочасній мемуаристиці Правобережжя, мав лише єдину гідну собі опозицію – народний одяг, носіння якого було наповнене особливим змістом і вважалось особливою рисою характеру персонажу мемуарів. Є. Івановський, характеризуючи Ю. Стемпковського, пише, що він "польського одягу не знімав до смерті" [17: 92]. Коли Адама Ржевуського було призначено послом до Данії, однією з його умов було відбування своєї місії в "давньому одязі, народному" [4: 309]. Губернський маршалок П. І. Мошинський у перші місяці свого маршалковства ходив у польському вбранні [18: 137]. Сучасники згадували, що письменник Вацлав Борейко "завжди ходив у польському одязі, в кунтуші без відкидних рукавів з ремнем" [19: 91]. Однак, про те, що це були поодинокі випадки епатажної поведінки і тому набували підвищеної акцентуації, свідчить російський мемуарист. Коли М. І. Мамаєв потрапив на весілля в Кодню (тепер село Житомирського р-ну), то жалкував, що не побачив національного польського одягу: "всі були у фраках" [1: 10].

Наведені випадки функціонування "мундиру як покарання" – мундир навиворіт, зняття (крадіжка) мундиру з мертвого, носіння чужого (російського або цесарського) мундиру, нарешті поява у невідповідному мундирі в публічному місці – соціальна секуляризація мундиру в профанні речі, в якій відбувається кореляція однієї його семантики в іншу. І навпаки, "мундир – народний одяг" – трансформація побутового одягу в сакральний з відповідною символікою. І в першому і в другому випадку на Правобережжі костюм був не просто одяг, а розпізнавальний знак у дихотомії "свій – чужий" з потужною політичною алюзією. Особливий акцент саме на костюмі персонажу виявляється частіше у зв'язку з політичною проблематикою, – пише Ю. Шмунський [21: 24]. Таким чином, мундир, здавалось би, другорядний об'єкт предметного світу у мемуаристичному творі лімінального Правобережжя, крім розпізнавального знаку, набував функцій як утворюючої, так і руйнівної сили, як знака вшанування, так і зневаги, як подібності, так і окремішності персонажу. Іншими словами, мундир ставав вагомим сюжеторующою подією тексту. Але головна його функція все ж була сконцентрована на компетентному "прочитанні" політичної алюзії та аксіологічних домінант мемуариста, які він намагався донести читачеві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Rosyanin w Polsce w latach 1838 – 1842. Pamiętniki N. J. Mamajewa / Przekład z rosyjskiego. – Warszawa, [1909]. – 152 s.
2. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J. I. Kraszewskiego. – T. 3. – Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1857. – 360 s.
3. F. N. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. Krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym. – Drezno: Druk i nakład J. I. Kraszewskiego, 1870. – 138 s.
4. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów przepisane i wydane przez J. I. Kraszewskiego. – T. 1. – Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1857. – 444 s.
5. Czajkowski M. Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego / Tłumaczył na polskie A. P. – Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898. – 286 s.
6. Askenazy Sz. Wczasy historyczne. – T. 2. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolfa, 1904. – 496 s.
7. Тут слід бачити натяк автора на обивательський воєводський мундир, затверджений сеймом 1776 р. з метою підкреслення рівності шляхти незалежно від майнового її стану.
8. Galli E.M. Pamiętniki (1816 – 1893) // Przegląd Naukowy. T. XII. № 8. – Sierpień. – 1913.
9. Nalepa M. Śmiech po ojczyźnie. Patologia społeczeństwa początków epoki rozbiorowej // Napis. – S. IV. – Warszawa: Dig, 1998. – 209 s. – S. 131 – 171.
10. Pamiętniki Franciszka Karpińskiego / Przedmową P. Chmielowskiego. – Warszawa: Granowskiego i Sikorskiego, [1898]. – 168 s.
11. Olizar N. Pamiętniki kasztelana. – Lipsk: F.A. Brockhaus, 1871. – 211 s.

12. Rzewuski H. Pamiętniki Bartłomieja Michałowskiego. – Oddział I. – Tom II. – Petersburg i Mohilew: Zakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1857. – 186 s.
13. Czajkowski M. Piśma. – T. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863.
14. Dunin-Karwicki J. Z moich wspomnień. – T. 1. – Warszawa: Nakład księgarni A. G. Dubowskiego, 1901. – 239 s.
15. Balzac. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył Tadeusz Żeleński (Boy). – Warszawa: Biblioteka boy'a, [b.r.w.]. – 111 s.
16. Felińska E. Pamiętniki z życia. Seria 2. – T. 2. – Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1859. – 407 s.
17. Helenijusz Eu...go (Iwanowski Eustaszy). Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione. – T. 2. – Krakow: Nakładem autora, 1901. – 191 s.
18. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice. – T. 1. – Kijow: L. Idzikowski, 1914. – 253 s.
19. Helenijusz Eu...go (Iwanowski Eustaszy). Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione. – T. 1. – Krakow: Nakładem autora, 1901. – 335 s.
20. Порівняй: "Прощай немытая Россия... И вы мундиры голубые..." М. Лермонтова.
21. Smulski J. Kostium historyczny w popołudniowej prozie rozrachunkowej // Acta universitatis Nicolai Copernici. Filologia polska. XLIX. Nauki humanistyczno-społeczne. – Z. 315. – Toruń, 1997. – 19 – 51 s.

Матеріал надійшов до редакції 07.02. 2009 р.

***Єршов В. О. Семантическая дихотомия мундира в мемуаристической литературе
Правобережной Украины первой половины XIX века.***

*На примере польскоязычной мемуаристической литературы Правобережной Украины первой
половины XIX века в статье показана роль мундира, как периферийного референта предметного
мира в выражении политической тенденциозности своего времени.*

***Yershov V. O. Kyiv. Semantic Dichotomy of the Uniform in the Memoirs' Literature of the Pravoberezhna
(a part of Ukraine on the right side of the Dnipro river) Ukraine, the first part of the 19th century.***

*In this article Polish memoirs' literature of the first part of the 19th century of the Pravoberezhna Ukraine is
taken as the example to reveal the significant role of the uniform as peripheral referent of the subject world
in terms of the political tendency of its time.*